

STORK LEVENTE: A FELELŐSSÉGTELJES KÖZSZOLGÁLAT TÖRTÉNETE

Francis Fukuyamáról talán mind hallottunk már: ő írta húsz éve azt a könyvet, mely szerint a Szovjetunió összeomlásával véget ért az eszmék fejlődésének történelme, és a liberális demokrácia és a kapitalizmus párosítása a valaha létezett társadalmi formák közül az egyetlen hosszú távon is sikeresnek nevezhető alternatívaként az egész emberiség életmódjává fog válni nem túl hosszú időn belül. Ha figyelembe vesszük a történelem „hosszát” és a bejárható utak változatosságát, ez egy elég nehezen védhető álláspont, de szerencsére az óta eltelt húsz év, és a professzor úr írt egy nagyon jó összefoglaló művet *A politikai rend eredete* címmel az emberi történelem tanulságairól. Ebben Kínától Magyarországon át Dániáig több fejlődési utat végigkövet sok-sok kiváló (és nem egy magyar) tudós munkásságára alapozva, és megpróbálja összerakni a kirakós darabjait, hogy min múlt és múlik egy-egy kultúra világtörténelmi sorsa. Nagyon melegen ajánlom mindenkinek, kivált azoknak, akik a történelmet eddig csupán jó és rossz királyok, bátor hazafiak és árulók, elnyomók és elnyomottak küzdelmének látták. De mikről is ír ez a könyv?

A magyar társadalom egyik legnagyobb betegségének a mutyizás jelenségét tartjuk, amikor az állami tisztviselők arra használják fel hivatalukat, hogy az állam és a köz érdekét figyelmen kívül hagyva rokonaiknak és barátaiknak juttassanak javakat és lehetőségeket. Ha akár csak István király korára tekintünk, ez a gyakorlat nemhogy törvényszegésnek, hanem éppenséggel a társadalom legtermészetesebb rendező elvének számított. Ahhoz, hogy ezt valóban megértsük, egy sor mai konvenciót félre kell tennünk a jog uralmával, a bírói pártatlansággal, a közvagyonnal kapcsolatban – ezek a számunkra természetes fogalmak ugyanis egy nagyon hosszú evolúciós folyamatnak az eredményei.

AZ ÓSKOMMUNIZMUS

A történelem előtt az emberek hordákban éltek, ami lényegében nagycsaládot jelent. A horda mint társadalom rendjét nagyrészt két körülmény határozta meg: minden tagját személyes kapcsolat sőt rokoni vagy sorstársi, baráti kapcsolat fűzte a másikkal, és nem lévén mai értelemben vett technika és gazdaság, nem voltak igazán társadalmi különbségek sem. Ha éheztek, mind éheztek, ha jóllaktak, mind jóllaktak – az egymásrautaltság kikényszerítette az egyenlőséget. A horda vezetője nem volt igazi értelemben vett főnök, mert csak annyiban volt hatalma a többiek fölött, amennyiben azok hallgattak rá, és nyilván közössége válogatta, hogy pl. megtúrték-e egy buta, de erős fickó zsarnokoskodását vagy esetleg a fizikailag gyenge, de sokat látott nagyanyóra

hallgattak. A hordák a letelepedés (mezőgazdaság), a háború és a vallás együttes hatására törzsekbe tömörültek, vagyis olyan társadalomba, ami alapvetően külön rokoni alapú egységekből állt, de időről időre összefogtak valamilyen cél érdekében. A törzsi társadalom, akárcsak a horda, kollektivista gondolkodású, vagyis a nagycsaládok tagjai sorsközösségben élnek, a rokonoknak, főleg az idősebbeknek nagy hatásuk van az egyének életére, és a személyes használati tárgyakat leszámítva a tulajdonon is családi tulajdont értünk (pl. birtokot). Az első vallás az ősimádat volt, vagyis abban való hit, hogy a halott dédszüleink továbbra is velünk élnek valamilyen formában, és tetteink örömet okoznak nekik vagy éppen haragra gerjesztik őket. A törzsek is bizonyos közös ősökre vezetik vissza saját eredetüket, ez az alapja összetartásuknak, amikor pl. a törzs néhány tagja egy másik törzs tagjaival kerül összetűzésbe. Azonban, amint a külső fenyegetés elhárul, újra nagyobb hangsúlyt kapnak a belső viták.

A törzsi társadalom abban is kollektivista, hogyha két különböző törzsből származó ember összeütközik, és mondjuk az egyik kiszúrja a másiknak az egyik szemét, akkor a félszemű ember rokonai nem konkrétan a tettetést akarják megbüntetni, hanem *valakit a másik törzsből*. Mivel nincs olyan külső hatalom (állam), akihez fordulhatnának igazságszolgáltatásért, a két törzs képviselői vagy dűlőre tudnak jutni az ügyben (és pl. megegyeztek egy fájdalomdíjban), vagy kezdetét veszi a vérbosszú, éppen úgy, ahogy az a vadnyugaton vagy Szicíliában is szokás volt.

A törzsben, köszönhetően a mesterségek fejlődéséből adódó munkamegosztásnak és a felhalmozásnak (földterületé vagy állatállományé) már létezik bizonyos hierarchia, amely ismét kevésbé egyéni, mint inkább rokoni alapú: ha a főnök családjának tagja vesztette el a szemét, az nagyobb sértés a törzsre nézve, mintha egy közönséges parasztcsaládé. A főnök hatalma ekkor már főleg a fizetőképességén múlt – a nagy vagyonú ember könnyen talált támogatókra.

Katonailag, egy olyan törzsi társadalom mint amilyenek az ősmagyarok is voltak, előnye abban rejlett, hogy a nomád életmód miatt a férfiak többsége viszonylag gyorsan hadra fogható volt – hátrány viszont, hogy ezt könnyen meggátolhatták a belső ellentétek, és az egyes hadtestek vezetői nem magától értetődően teljesítették a hadjáratot vezető törzsfő parancsait, lévén nem tartották magukat kisebb rangúnak nála.

VARIÁCIÓK ÁLLAMALAPÍTÁSRA

Bár számos példát tudunk, amikor egy törzsi társadalom lemásolta egy működő állam struktúráját, látva annak gazdasági és főleg katonai előnyeit, az első államok létrejöttének történetét homály fedti. Azért akad néhány elképzelés:

Társadalmi szerződés. Egy felvilágosodás korabeli elképzelés szerint az emberek a történelem egy pontján megegyeztek egymással, hogy megválasztanak egy vagy több vezetőt, hogy irányítsa és kormányozza őket, tegyen igazságot vitáikban. Valóban léteztek ilyen szerződések, nálunk pl. a vérszerződés során Álmost bízták meg a honfoglalást levezénylésével, de pusztán életmódbeli váltás kedvéért, katonai nyomás nélkül aligha állítottak volna a törzsek egy diktátort (az akkori fejedelmek, királyok végső soron

diktátorok voltak) a maguk élére tartósan. Mai értelemben demokratikusnak pedig főleg nem nevezhetjük volna a folyamatot, mert ilyen választásokra csak a törzsek legbefolyásosabb tagjai voltak meghívva.

A Törvényalkotó. Ahogy az Ószövetségben Mózes a zsidókat, úgy jóval később Mohamed is személyes karizmája és a vallási kinyilatkoztatás ereje által egyesítette az arab törzseket, alkotott államot, és hódította meg az Arab-félszigetet. Természetesen az államalapítással és hódítással pozíciók és zsákmány is járt Mohamed követőinek, de pusztán önérdékből Mohamed előtt nem egyesültek az arabok, és a magasabb ügyért való lelkesedés nélkül ez valószínűleg nem is ment volna. Az iszlám fogalmazta meg számukra először azt, hogy létezik egy magasabb, a törzsek felett álló közösség: az *umma*, a hívők közössége, akiket az Egy Igaz Isten egyesít.

Mezőgazdasági öntözőcsatornák építése. Egy másik elképzelés abból a gazdasági érdekből indul ki, hogy a nagy folyók népeinek szüksége volt vezetésre az öntözéses mezőgazdaság kiépítéséhez, a régészet azonban azt mutatja, hogy az igazi csatornaépítés csak jóval az államalapítás után kezdődött.

Összezártság. Viszont, ha a mezőgazdaság fejlődése következtében megnőtt a népesség egy adott területen, és elköltözni nem tudtak a terület adottságai miatt (pl. sivatag, hegyek, dzsungel és/vagy ellenséges népek vették őket körül), esetleg szigorúbb szabályozásra tértek át, hogy együtt tudjanak élni. Ha ez önmagában nem is lett volna elegendő az államképződéshez, az mindenképp segített, ha az alattvalók nem tudtak elszökni az adószedés és a katonai szolgálat elől.

Letelepedett rablógazdaság. A korai államok önkényuralmi jellege alapján igencsak elképzelhető, hogy a több katonai erővel rendelkező törzsek ahelyett, hogy időről időre kirabolták volna, inkább rákényszerítették a gyengébbeket, hogy dolgozzanak helyettük, hasonlóan ahhoz, ahogy ma a maffia szedi a védelmi pénzt. Mivel uraik védték adófizetőiket a fosztogatóktól, egy rabló jelenléte sok banda folyamatos dűlása helyett a gyengéknek is jobb volt. Ez az elmélet egyszerre magyarázza a diktatúrát, az osztályok kialakulását és a kezdetleges államapparátus kiépítését is, ami az adóbehajtáshoz kell.

A lehetséges okoknak valószínűleg valamelyik kombinációja vezetett az első állam megalapításához, Fukuyama mindenesetre a háborús készség szülte fegyelmet, a földrajzi összezártság, a munkamegosztás osztályképző hatása és a vallás ereje mellett tör lándzsát.

A VÉR NEM VÁLIK VÍZZÉ: ÁLLAMHATALOM KONTRA CSALÁD

A törzsiség hagyományai az állam megjelenésével nem tűntek el, sőt a világ nagy részén máig élnek. Erre az egyik legékezebb bizonyíték, hogy amikor az amerikaiak Irakban csapatokat szerveztek a helyiekből, a katonák fegyelme csak akkor volt biztosítható, ha tisztjük a saját törzsük rangban fölöttük álló tagja volt. Ha tágabban kezeljük a kérdést, akkor azt látjuk, hogy a társadalom tagjai a legerősebben családjukhoz, barátaikhoz kötődnek, viszont ez időről időre szembeállítja őket a társadalom tágabb köreinek az érdekeivel, az uralkodó erkölccsel, a törvénnyel. Ott, ahol a széles rokonság összetartásának hagyománya dívik, ez a kötődés különösen erősen hat, és ha a hagyomány túl erős, alááshatja a társadalmi szolidaritást és az egyéni kezdeményezést is. Vegyünk példának egy sikeres vállalkozót, akinek minduntalan a nyakára járnak a szegényebb rokonai, hogy segítse ki őket, és ő kötelességének is érzi a segítséget! Nem az történe-e, hogy előbb-utóbb a vállalkozónak nem marad pénze befektetni? És ha az illető állami hivatalnok, nem osztogatná-e szét a támogatásokat és pályázati lehetőségeket mind a rokonainak, ha büntetlenül megtehetné? Minden társadalom szembekerült valamiképp ezzel a kihívással. A következőkben pár példát mutatok be, kik hogyan kezelték!

Ókori totalitárius állam. A törzsiségből állammá alakuló Kína fejedelemségei i.e. 770-221 között egyre elkeseredettebb háborúkat vívtak egymás ellen, ami során sikerült kb. háromezerről egyetlenegyre csökkenteniük a területen létező államok számát. Nem tudjuk, pontosan mi volt az oka a háborúnak, de azt tudjuk, hogy két nagyon fontos eredménnyel járt: a törzsi katonai arisztokrácia létszáma a harcok során megcsappant, így helyettük közemberekkel kellett feltölteni a hadsereget, és az államok erős szelektációs nyomásnak voltak kitéve, hogy fejlesszék hadseregük, ez által áttételesen gazdaságuk és kormányzatuk hatékonyságát. Tanulva a törzsi rendszer hibáiból a kínaiak feltalálták a modern bürokráciát:

- a korábban rokonoknak osztogatott hivatalokat érdemek és objektív mércék (pl. vizsgák) által mért alkalmasság alapján töltötték fel,
- a hivatali vagyont elválasztották a személyes vagyontól, és a tisztviselők kötelesek voltak elszámolni az állami vagyonnal,
- a hivatal többé nem volt örökölhető,
- a hivatali munkát szabályozták, a munka eredményét dokumentálták, és ellenőrizték a szabályok betartását,
- a törvényeket lejegyezték, a hivatalokat szakosították, megszabták a hatásköröket, a rendszert szabály-alapúvá és személytelenné tették.¹

Kínában nem volt az államgépezeten kívül igazán erős társadalmi csoport, hiszen a nemesek kihaltak, a papság pedig hagyományosan az uralkodói udvar részét képezte, így abszolutizmus jött létre, amelyben az uralkodó hatalmát gyakran csak saját erkölcei korlátozták. Az abszolutizmus csúcsán Sang Jang, az alapítócsászár megpróbálta a nagycsaládos rendszert is megtörni azáltal, hogy extra adót vetett ki a felnőttkorban is a családjuknál lakó fiúkra, és olyan

¹ Ha a kedves olvasó nem érzékelné e szabályok súlyát, akkor képzelje el a bürokrata szabályos ellentétét, a Ludas Matyiból jól ismert Döbrögi uraságot! Földesúrként egyben bíró is saját földjén, és saját peres ügyében saját maga dönt arról, hogy Matyi libája az övé-e vagy sem, és amikor Matyi ezt számon kéri rajta, azt feleli, hogy „Itt én vagyok a törvény”.

elveket hirdetett, amelyek szerint az alattvalók első sorban az államnak tartoznak hűséggel a családjuk helyett, ami szembe ment a Kínában népszerű konfucianus eszmerendszerrel. A konfucianizmus ugyanis az őstisztelet hagyományát szentesítette, és azt mondta ki, hogy szüleink (főleg apáink) felé nagyobb tisztelettel tartozunk, mint akár a párunk vagy gyerekeink felé, így, ha apánk bűnt követ el, nem csak jogunk, de kötelességünk falazni neki. Végül a túlerőltetett szigor lázadásokat robbantott ki, és halála után Sang Jangot egy kompromisszumkésebb kollegája követte. Sang Jang hasonlót szeretett volna végrehajtani, mint később Sztálin, Mao-Ce Tung vagy Kim Ir Szen, azonban ehhez nem volt sem tömegkommunikációja, sem megfelelő propagandája (nyíltan hirdette, hogy mindenki őérte van, miközben még Hitler és Sztálin is azt hirdette, hogy a népért él-hal), sem állampártja, mely megszervezi a társadalmi életet.

Hosszú távon a kínai kísérlet elbukott: a nagycsaládi kötelék tartósabbnak bizonyult minden dinasztianál, és végül majdnem minden dinasztia hatalmát a bürokráciát megfertőző uram-bátyám rendszer aknázza alá.

Jól jelzi a hatalom központosításának korlátait, hogy bár a kínai rendszert hagyományosan „keleti despotizmusnak” bélyegezzük, a túladóztatás nem volt jellemző az uralkodókra, sőt éppen ellenkezőleg: volt olyan helyzet, amikor annyi adót sem tudott beszélni az elméletben abszolút hatalmú császár, mint amennyi az ország védelméhez kellett volna. Ennek két oka volt. Egyrészt, bár a bürokrácia mindig jobban működik, mint az uram-bátyám rendszer, az uralkodó attól még rá van utalva hivatalnokaira, akik téves információkkal manipulálhatják őt vagy csendben szabotálhatják a döntéseit, így, bár az állam maga abszolút volt, az uralkodó nem mindig volt a helyzet magaslatán. Másrészt az adószedés rendszere az óriási országban átláthatatlanul bonyolult volt, így sok volt benne az elavult vagy rosszul megtervezett elem. Érdekesség, hogy bár a közgazdászok szívesen hirdetik, hogy a diktatúrák olyan adószintet tartanak fenn, hogy a maximumot préseljék ki a népükből, hiszen a jogalkotó nincs felelősségre vonva a tetteiért, a kínai uralkodók nem akarták maximalizálni az állami bevételeket, csak bizonyos állami funkciók, hadjáratok és programok finanszírozásához szedtek adót, és kevés császár szótt igazán költséges terveket, mint amilyen pl. a kínai nagyfalak építése volt.

Rabszolgát miniszterelnöknek! Bár az iszlám azt hirdeti, hogy minden igazhitű tagja a muszlimok testvéri közösségének, az ummának, az arabok és törökök egyáltalán nem adták fel törzsi hagyományukat. Azonban az egyiptomi Mameluk Szultanátusban egy időre megoldást jelentett a rabszolgáság és a külföldiek behívásának intézménye, amit az Oszmán Birodalom is átvett. A rendszer úgy működött, hogy rablással, adószedéssel vagy vásárlással rosszabb sorsú népek, például a törököknél a magyarok gyermekeit elhurcolták magukhoz. A fiúk esetében a fizikai kiállítás, a lányok esetében a szépség volt a válogatás fő szempontja. Az elhurcolt gyerekekre azonban nem mezőgazdasági munka várt, hanem nemüktől és képességeiktől függően katonai kiképzés, iskola vagy hárem. Az értelmesebb fiúkat több nyelvre, tudományra, zenére, irodalomra és harcászatra oktatták, majd felnőtt korukban, természetesen áttérve az iszlámra, hivatalokat kaptak, ahol, bár a szultán rabszolgái voltak, megbecsülés és hatalom volt osztályrészük. Hűségük alapja az volt, hogy többet nem találkozhattak a családjukkal, és egyedül voltak egy olyan társadalomban, ahol mindenki leginkább széles rokonságán

belül barátkozott, miközben török nevelőik még a nevüket is úgy választották meg, hogy tucat-jellegükkel egyből nyilvánvalóvá tegyék, hogy ők semmiféle, nemhogy befolyásos családnak nem a tagjai. Ilyen körülmények között életük csak hivatali feletteseiktől és a szultántól függött. Ezek a rabszolgák egygenerációs nemesek voltak, akiknek gyermekei – lévén muszlim embert muszlim nem tehet rabszolgává – már szabad, de közemberként születtek meg. A rendszernek volt egy másik, főleg Kínában divatos változata, amelyben eunuchokat alkalmaztak állami tisztviselőnek.

A rabszolga és eunuch hivatalnokok sorstársakként szorosan összetartottak, annyira, hogy Egyiptomban a rabszolgakatonákból álló hadsereg, a mamelukok végül puccsot hajtott végre a szultán ellen, és hadvezérüket, a hányatott sorsú² Bajbarszt tették meg új uralkodónak. A mamelukok átlátták, hogy rendszerük hatékony, ezért nem tértek vissza a hivatalok rokonoknak való eladományozására, hanem továbbfejlesztették a bürokráciát, és évszázadokra rendezkedtek be. Sajnos a vége ugyanaz lett, mint a kínaiaknál: a mamelukok generációi igyekeztek gyermekeik számára is vagyont és hivatalt biztosítani, így végül a rendszer korrumpálódott és visszatért az uram-bátyám rend, így az állam sebezhetővé vált és kikapott saját tanítványától, a törököktől.

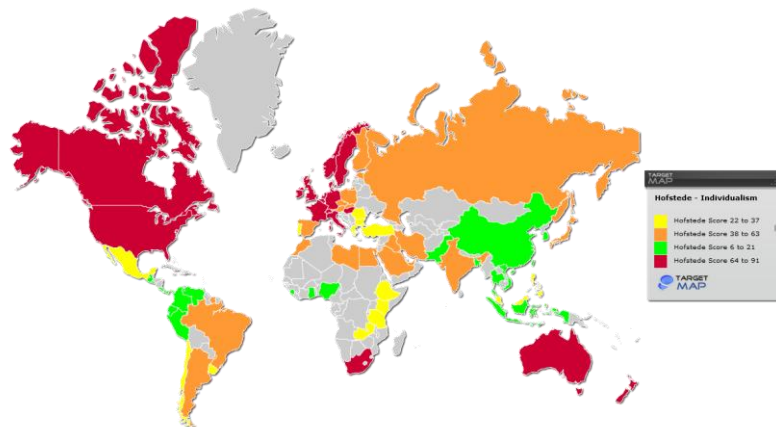
A kasztrendszer. India egészen más utat járt be, ugyanis itt nem jött létre olyan állami struktúra, amely képes lett volna csökkenteni a rokonok ágazatok erejét, viszont létrejött egy olyan vallás, amely filozófiai szinten legitímálta őket. A hinduizmus szabályai magukba foglalják a kasztrendszer: például egy előkelő brahmana (a papi kaszt tagja) még csak rá se nézhet egy hentesre anélkül, hogy egy sor megtisztulási rituálén ne kéne utána átesnie. A kasztrendszerben a társadalom foglalkozási csoportok szerint van felosztva, és minden foglalkozást bizonyos rokonok ágazatok végeznek, amelynek tagjai nem házasodhatnak kaszton kívüliekkel, és a mesterség apáról fiúra száll. A tisztátalan munkákat végzők, mint például akik vérrel, ürülékkel, halottakkal dolgoznak, a „tisztább” kasztok számára érinthetetlenek, és így a társadalom legkevésbé megbecsült vagy épp megvetett tagjai. Hasonló helyzetben voltak Európában a hóhérok, akik szintén csak maguk között házasodhattak, és az emberek babonából nem mertek hozzájuk érni, bár cserébe jobban kerestek az átlagnál. Indiában létezett ugyan társadalmi mobilitás, de csakis csoportszinten, vagyis a rokonok ágazatok vagy együtt mozdultak (költöztek, emelkedtek fel vagy süllyedtek lejjebb) vagy sehogy. Az egyén szintjén a hinduk a reinkarnációban bíznak, és úgy hiszik, döntéseik, cselekedeteik meghatározzák, hogy milyen sorsba születnek következő életükben, így sorsuk javítására leginkább akkor van lehetőségük, ha erkölcsös életet élnek. Egy ilyen közegben az embert mind a rokonok ága, mind a vallás arra ösztökéli, hogy alkalmazkodjon, ez az oka annak, hogy az indiai az egyik legkonzervatívabb, legkevésbé megreformálható társadalom.

A brahmanák nem egy szervezett papi réteg, mint amilyen a katolikus egyház, azonban a rituálék és a szent szövegek (védák) egyedüli ismerőiként nagy befolyásuk volt a társadalom felett, és az uralkodók legitímálásához is szükség volt rájuk, márpedig leváltani őket sehogy nem lehetett, hiszen más kasztból

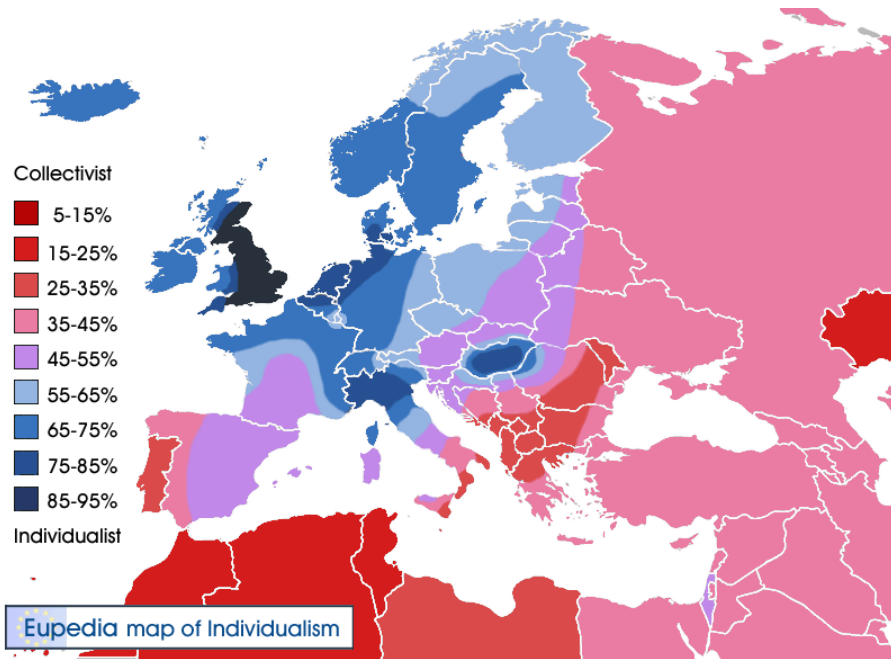
² Kipcsak-török nemzetiségű volt, akit a mongolok elfogtak, Szíriában eladták rabszolgának, végül Egyiptomban a rabszolga-hadsereg vezérségéig emelkedett a ranglétrán.

valókkal nem lehetett volna pótolni őket. A többi kaszt sem védtelen: ha összeveszünk egy pékkel, a pékek kasztja összezár mögötte, és akkor a városban sehol nem kaphatunk kenyeret, ráadásul a kasztok között szövetségek is létrejöhetnek, így akár a szülésznökkel is perbe kerülhetünk egyúttal. A brahmanák szerte Indiában támogatták a helyi önkormányzatokat, amelyek tanácsában az összes helyi kaszt képviselője helyet kapott. Ezek nem voltak teljesen demokratikus intézmények, mert a népesebb és gazdagabb kasztoknak nagyobb befolyása volt, viszont arra éppen megfelelők voltak, hogy a felsőbb politikai hatalom beavatkozásainak ellenálljanak. Az uralkodók (rádzsák és maharadzsák) korlátozott mértékben szedhettek adót a területen, de ennél alig volt több hatalmuk. Ennek köszönhetően nem véletlen, hogy India történelme során szinte sose volt egységes állam, de az sem, hogy a demokrácia az ország minden kedvezőtlen adottsága ellenére (óriási anyagi különbségek, nyomor, korrupció, gyenge állam) töretlenül maradt fenn a függetlenedés óta.

Akik megtörték a nagycsaládok hatalmát: a katolikus egyház. Európa teljesen másként fejlődött, mint a világ többi része. Vessünk csak egy pillantást az alábbi ábrára, hogy meggyőződhesünk róla:

Az ábra Hofstede professzor kutatásai alapján készült, aki a kultúrákat ötféle jellemző alapján csoportosította, és ebből most az egyik dimenziót, az individualizmust emelnénk ki. A szó maga megtévesztő lehet, mert itt a kollektívizmus nem egy általános társadalomhoz, hanem konkrétan a rokonságunkhoz való erős kötődésünket jelenti. A színskála az individualizmus felé haladva: zöld, sárga, narancssárga, bordó. Láthatjuk, Nyugat-Európa és gyarmatai a legindividualistábbak, míg Délkelet-Ázsiában és Afrikában (sajnos a sok „nincs adat” miatt nem látszik) a legerősebb a nagycsaládok rendszere. A következő, csak Európát bemutató ábra talán még szemléletesebb:

Európában a Nyugat-Római Birodalom pusztulása után a római egyház állami fenntartása megszűnt, ám az egyház struktúrája és kapcsolatrendszere megmaradt. Ez nagyon ritka, ha nem egyedülálló esemény volt a történelemben, ugyanis a világ többi részén vagy nem volt szervezett, központilag irányított egyház vagy pedig az állam alá tartozott (pl. az ortodoxoknál a bizánci császár volt a vallás feje is). A római pátriárka ezek után pápává (atyává) nevezte ki magát, és létrejött a Római Katolikus (egyetemes) Egyház. Azonban az egyháznak szüksége volt vagyona is, ezért a Biblia értelmezése és átértelmezése révén új szabályokat hoztak, amelyek befolyásolták az öröklés addigi menetét. Tiltani kezdték a közeli rokonok házasságát, az örökbefogadást, a vadházasságot, a válást és azt a régi törzsi hagyományt, amely szerint a halottak özvegyét a halott fivérének erkölcsi kötelessége magához vennie,³ viszont nagyon pártolták, hogy az örökös nélküli tulajdonosok vagyona az egyházra hagyják. Ezekkel az intézkedésekkel tudtukon kívül mélyreható változásokat idéztek elő a társadalomban.

Ugyanis a nagycsaládok az ágazati öröklés rendszere alapján működnek, aminek a lényege, hogy a család vagyona mindig a családon belül kell, hogy maradjon. Ehhez szükséges, hogy az öröklés vagy anyai vagy apai, de rendszerint apai ágon történjen, vagyis egy apai ágú öröklésnél, ha egy lány férjhez megy, akkor ő a másik családhoz fog tartozni, elhagyja a klánt, míg, ha egy fiú házasodik, a lány költözik az ő családjához. Mivel a férfiágú öröklés együtt jár a férfiaknak a klánban maradásával, a klán vagyona elméletileg sosem fog elveszni. Ezt a rendszert ásta alá az egyház, mivel innentől kezdve, ha örökös fiú nélkül halt meg egy apa, vagyona a feleségére szállt, aki viszont többé nem házasodhatott meg, de még liberálisabb helyeken sem mehetett hozzá közeli rokonhoz. Az egyház terve sikert aratott, a következő

³ Ezzel szállt szembe Géza fejedelem özvegye, Sarolt is, amikor elutasította Géza testvérének, Koppánynak az házassági ajánlatát. A döntésnek politikai oka volt, mert ha elfogadta volna, a törzsi szabályok szerint Koppány lett volna az új fejedelem, míg Sarolt a keresztény Európa öröklési rendje szerint az elsőszülött fiút, Istvánt akarta a trónra ültetni.

évszázadokban a lassú víz elve alapján megháromszorozta birtokait. Azonban más is történt.

Mivel a halottak vagyona nem szállt automatikusan a közeli férfi rokonokra, a nők megnyerték a jogot, hogy legyen tulajdonuk. Innen csak egy lépésre volt, hogy a patriarchális nagycsaládok vagyonuk megóvása érdekében megengedjék a női ágú öröklést is, majd például Angliában a XIII. századtól a nők már pereskedhettek is. Ezeket a változásokat őrzik a családnevek is. Nálunk az apa után kapják a nevüket az emberek, de van, ahol a családnév a nemtől függ (a fiúk apjuk nevét, a lányok anyjukét kapják), vagy mindkét nevet öröklik (spanyoloknál).

A másik védekezési mód az elsőszülött öröklésének elve (primogenitúra) volt, leváltva az addig érvényes „minden fiú örököl” rendszert. Így meg tudták akadályozni a birtokok szétaprózódását, ami azért volt probléma, mert már nem lehetett biztosítani, hogy az apró részek végül ugyanahhoz a közös ághoz térnek vissza, viszont a lakosság többsége a primogenitúrában földnélkülivé vált, és katonáskodásból, szolgálatból vagy papként, szerzetesként volt kénytelen megélni, ami szintén a nagycsalád bomlását segítette.

Végül a vagyon feletti teljes ellenőrzés kikerült a nagycsaládok kezéből, sőt a nagycsaládok kénytelenek voltak összekeveredni egymással, ha el akarták kerülni a rokonházasságokat, így a klánok ereje fokozatosan gyengült, és századok alatt, de átadták helyüket a ma ismert kiscsaládos modellnek (apa, anya, gyerekek). Ennek következtében átalakult a társadalmi struktúra is. Egy olyan korban, amikor hadurak és kalandorok portyáztak fel-alá Európában, az egyénnek mindenképp szüksége volt támogatásra, viszont, mivel a klán-szolidaritás meggyengült, és rokonaira kevésbé támaszkodhatott, kénytelen volt nem rokonokkal kötni szövetséget. **Így jött létre a feudalizmus**, aminek lényege, hogy a leendő hűbérúr és hűbéres *szereződést kötnek* arról, hogy az úr hűségéért és szolgálatáért cserébe megvédi hűbéresét és gondoskodik róla, akár egy patriarchális családfő a rokonairól. Mivel a feudalizmus a klánokat volt hivatott pótolni, Európán kívül ez a rendszer sehol nem jelent meg tiszta formában.

Ha visszanezünk az európai individualizmus térképére, láthatjuk, hogy szépen kirajzolódik az eredetileg katolikus és az ortodox illetve muszlim országok közti törésvonal. Két nagy kivétel van: az Ibériai félsziget, kiemelten Portugália, és Dél-Olaszország – azonban ezeknek a kivételeknek a sajátos történelmével ebből a szempontból sajnos nem foglalkozott külön Fukuyama, de érdekes lehet utánajárni.

NEKÜNK MIÉRT NEM SIKERÜLT ÉS NÉHÁNY ORSZÁGNAK MIÉRT IGEN?

Jogállam a keveseknek. Amikor eleink bejöttek a Kárpát-medencébe, a hét törzs népei még szabad emberek voltak, csak a leigázott, főleg szláv népesség élt szolgasorban.⁴ Később is, amikor kialakult a jobbágyság, az alacsony

⁴ Érdekes, hogy a szláv szavunk rokon az angol slave-vel, amit eredetileg a vikingek terjesztettek el, és rabszolgát jelent. A vikingek keleti hódításaik során rabszolgáknak hurcolták el a szlávokat. A szlávok a vikingeket ruszoknak, vörös (hajú, szakállú) embereknek hívták, és innen származik Oroszország angol neve, Russia is, mert az orosz államiságot a keleten letelepedett vikingek alapozták meg.

népsűrűségnek köszönhetően a parasztnak több joguk volt, mint nyugaton (hiszen odébbállhattak, ha urukból elégük lett), így az ország vonzotta a nyugati telepeseket. Azonban a XV. században nyugaton fellendült a gazdaság. Ahogy fejlődött a pénzgazdálkodás, a földesurak is terményadó helyett inkább pénzben kérték a járandóságukat, ami érdekelté tette a parasztnak a kereskedelembe, ami fokozta a növekedést. A városok fejlődésével a parasztnak is több lehetőségük lett elmenekülni a földesúr elől, ha az sokat sanyargatta. (A városi levegő szabaddá tesz – tartotta a mondás. Ha egy jobbágy belépett a városba, urának nem volt joga onnan visszahurcolni.) Ezzel szemben a mezőgazdasági termékek nagyobb nyugati keresletének hatására szerte Kelet-Európában megtiltották a parasztnak szabad költözési jogát, hogy nagyobb terményadót kényszeríthessenek ki belőlük, és az urak a terményt inkább maguk adták el, így fölözvén le a profitot. Kelet-Európában, ahogy nálunk is, a városoknak közel nem voltak olyan hagyományaik, mint nyugaton (ahol egészen a Római Birodalomig visszanyúlt nem egy város múltja), népességük és jogaik is kisebbek voltak, így tudták ellensúlyozni a nemesi önkényt.

Magyarországon nem alakult ki a feudális láncolat (a király hűbérese a gróf, az övé a báró, stb.) úgy, mint nyugaton, ehelyett a királyok a hatalmi harcaik során fokozatosan odaadták a korona birtokait egyes arisztokraták pártfogásáért cserébe, hogy majd utódaik folyamatosan azon spekuláljanak, milyen módon zsarolhatnák-követelhetnék vissza ezeket. A király természetes szövetségese a főurak ellen a köznemesség lett volna, azonban a viszonylag sűrűn fellépő trónöröklési válságok miatt (mint amilyen az Árpád ház kihalása is volt) nem lévén elég erős a királyi hatalom, ezt nem tudta kihasználni, és a köznemesség végül alárendelődött főúri patrónusainak. 1222-ben II. András kiadta az Aranybullát, amiben törvénybe foglalta, hogy minden nemes jogilag egyenlő, így a főurak és a kismesek közti ellentét csökkent, és a nemességnek írásba foglalt joga lett az önkényes királyi hatalommal szembeni lázadásra. Mindennek eredménye egy földesúri-oligarchikus társadalom lett, amiben a király hatalma eredendően gyenge (tisztelet a néhány kivételesen erős egyéniségű királynak, mint Károly Róbert és Mátyás), és gyakran a főurak jóindulatán múlik, viszont a nemesek nem tartoznak sem adóval, sem szolgálattal a királynak, így akkor is cserbenhagyták a királyt, amikor a tatárok jöttek, meg akkor is, amikor a törökök.

Az ország a nemesek szempontjából jogállam volt: az országgyűlés rendszeresen ülésezett, királyválasztásokat is tartottak, és volt, hogy le is tartóztattak királyt zsarnokság vádjával. Viszont ez a nemesi jogállam nem szolgálta az állam fejlődését, mert ha egy uralkodó, például Mátyás reformálni akart, és a korábban támogatói alapon kiosztott hivatali pozíciókat hozzáértő embereknek szeretne volna adni, ha életében esetleg nem is, halála után a főurak mindent vissza/átrendeztek a számukra kedvező módon. Az oligarchikus társadalom a kiváltságok megőrzését szolgálta, márpedig úgy nehéz kormányozni, hogy közben a király fél szemével mindig azt kellett lesse, kinek a tyúkszemére lép rá, és ha rálép, milyen fájdalomdíjjal kéne az illetőt kiengesztelnie – olyan viszont ritkán fordult elő, hogy az urak egységesen feladják egyéni érdekeiket valamely hosszú távú cél érdekében.

Ezt már nem Fukuyama írta le, de a nemesi kiváltságok nálunk a feudális rend eltörlésével sem értek véget, ugyanis kapcsolati alapon a nemesek utódai

egészen a kommunista hatalomátvételig meghatározták az államhatalom működését, és lényegét tekintve a szocializmus is megőrizte az uram-bátyám rendszert a Párton belül.

A Polgárosodás. Angliában indult meg először a polgárosodás, ami az állam felelősségre vonhatóságát, a jog uralmát, a kapitalista gazdaság megjelenését és az uram-bátyám rendszer felszámolását jelenti. Anglia uralkodói fokozatosan építették, és nem is tudatosan azokat az intézményeket, amik később a váltást lehetővé tették. A nők tulajdonjogáról már beszámoltam a katolikus egyház kapcsán, így ehhez most csak annyit tennék hozzá, hogy itt hatott a legerősebben az egyház nagycsalád ellenes politikája, így hamar kialakult a kor viszonyaihoz képest individualista társadalom. Az ország shire-nek nevezett megyékbe szerveződött, aminek az élén ealdorman-ek (grófok) álltak, akik a föld nemes uraként bírók és kormányzók voltak. A király, aki szerette volna gyengíteni a nemesek hatalmát, shire reeve-eket (később: sheriff) rendelt ki a megyékbe, hogy díj ellenében (ami a királyt illette) független bíróságként szolgáljanak minden olyan ügyben, amikor a pereskedő felek részrehajlással gyanúsították meg az ealdorman-t. A független bírászkodás a nép szemében hatalmas dolog volt: ha egy közember akár az ealdorman-nal állt perben, a királyi bíróságon egyenrangú félként állt szemben urával – így ez az intézmény olyan népszerű lett, hogy hamarosan minden fontosabb ügyet a királyi bírák elé vittek. A megyei bíróságnál alacsonyabb, mi úgy mondanánk, járási szinten kialakult a százak bírósága is (hundred moot), mely esküdtszékként működött. Ezzel párhuzamosan az ealdorman megválasztott és tisztán politikai intézménnyé vált, ami képviselte a megyét a király előtt. A shire reeve-eket szintén megyei szinten megválasztott koronerek ellenőrizték. Mindez nem alulról való megszerveződés, hanem okos királyi politika eredménye volt, és ahhoz vezetett, hogy az angol társadalom igen széles rétegei megismerkedtek az önkormányzatisággal és a politikai részvétellel.

Egy másik angol jellegzetesség a common law, vagyis a szokásjog alapján kialakult törvénykezés volt. A korábbi törzsi hagyományból emelkedett ki, azonban csak a normann hódítás (1066) után vált valódi jogrendszerre, miután a bírák fokozatosan átdolgozták és kiegészítették, és a királyság egységes törvénykönyvévé iktatták. Mivel a nép (legalábbis a bírák) közreműködésével született, és még a királyt is kötötte, a common law bizalmat ébresztett az angolokban és ragaszkodni kezdtek hozzá. Olyan tekintélye lett a jogrendnek, hogy még az abszolutista királyok sem tudtak rendelkezni fölötte, mert, ha megpróbálták akár csak részben is hatályon kívül helyezni, szembekerültek a jogtudósokkal és közvetve az egész angol társadalommal.

Ahogy fentebb írtam, a közemberekkel szövetségben a király ellensúlyozni tudta a nemesek hatalmát, ez a szövetség pedig a városok fejlődéséhez és önállósodásához vezetett. A városok egyre több jogot, végül képviselést is kaptak a királytól. Azt már nem Fukuyama írta le, hanem Barrington Moore a Lord and Peasant in the Making of the Modern World című művében, hogy nem csak a király és a közemberek, de a nemesség és a polgárság között is kialakult egy kapcsolat, mégpedig azért, mert Angliában a földesurak nem első sorban gabonát termeltek, mint kelet-európai kollégáik, hanem juhot tartottak, és a gyapját eladták. Ez két irányból is erősítette a polgárságot. Egyrészt a gyapjú feldolgozása a városi céhekben történt, így a nemesség egy

része és a polgárság üzleti kapcsolata érdekeiket is összehozta; másrészt a pásztorkodáshoz nem volt szükség akkora munkaerőre, mint a szántásvetéshez, így a nemesek nemhogy röghöz kötni akarták volna a parasztot, de éppen hogy inkább elüldözték a földjeikről (ezt nevezzük „bekerítésnek”), akik így szintén a városba voltak kénytelenek költözni, és belőlük lett a proletariátus. A megerősödő polgárság pedig a kereskedelmi akadályok felszámolásában és a szabad verseny megteremtésében volt érdekelt.

Ettől függetlenül, sőt épp a jogrend és a társadalmi kompromisszumok által az angol állam erős intézmény volt. Hódító Vilmos, aki normann hercegeként a vikingekkel rivalizálva hódította meg Angliát, tehetséges és erőskezű uralkodó volt, aki lecserélte a korábbi angol főnemességet saját híveire, és gyakorlatilag újjáalapította az angol államot. A polgárokból és nemesekből álló parlament a XIII. században már rendszeresen ülésezett, és legfontosabb szerepe az adóztatás ellenőrzése volt: „nincs adózás képviselet nélkül!” Ez két szempontból is előnyös volt: egyrészt a király nem herdálhatta el az adófizetők pénzét úgy, mint más országokban, másrészt az adófizetők több adót is hajlandóak voltak fizetni, amikor úgy látták, hogy van értelme. Ehhez azonban az is kellett, hogy a nemesek ne vonják ki magukat az adókötelezettség alól, ahogy azt megtették Európa kontinentális részén (nálunk is). Az angol parlament valóban a legnagyobb adófizetők érdekeit képviselte, így jog és felelősség valóban együtt járt, míg ahol a nemesek adómentesek voltak, a parlamentet legfeljebb a parasztlázadástól való félelem tartotta vissza az adók emelésétől.

Egy tényező volt, ami komolyan megosztotta az angolokat, mégpedig a vallás. A katolikusok, az anglikánok (lényegében olyan katolikusok, akiknek a pápája az angol király) és a különböző protestáns felekezetek bonyolult hatalmi játszmák részesei voltak, melyek nemzetközi síkra is kiterjedtek, ugyanis az uralkodó vallási hovatartozása meghatározta, hogy az ország a katolikus vagy a protestáns országokkal áll-e szövetségben. A vallási forrongás jó szolgálatot tett a parlamentáris erőknél az Angol Polgári Forradalom időszakában, mert a Stuart királyi család katolikus volt, ami gyanakvást és félelmet ébresztett az inkább protestáns parlamentben. Ha a zsarnokságtól és önkényesen kivetett adóktól való félelem esetleg nem lett volna elég, a protestáns népiertástól való rettegés garantáltan összehozta a parlament táborát.

Mindezek a tényezők érzékeny egyensúlyt hoztak létre a társadalmi osztályok között, amit csak kompromisszummal lehetett fenntartani, és egyik osztály, sem a király nem volt olyan erős, hogy a többi felett diktatúrát gyakoroljon. Az országot kevésbé osztották meg partikuláris érdekek, ellenben az együttműködés erősítette a szolidaritást.

Abszolutista reformok. Az angolok a demokratikus fejlődés típuspéldái, ezért még egy országról szeretnék beszámolni: Dániáról, ahol közel sem voltak meg azok a jogállami és népképviseleti gyökerek, mint Angliában, sőt Dánia a XVI. századig szabványos feudális államnak számított erős nemességgel és egyházzal. Fukuyama keveset írt Dániáról, ezért a Wikipédiáról szerzett ismeretekkel egészítem ki őt.

Dániára a XVI. században nagy hatással volt a kereskedelem fellendülése, mert akkoriban Dániáé volt a Balti-tengert és az Északi-tengert összekötő,

Skandinávia és a mai Németország között lévő Øresund szoros, és a hajóforgalom jelentős vámbevételt hozott. Ekkor terjedt el a lutheránus egyház is, mely hamar államvallássá vált. A protestánsok szerint (így a lutheránusok szerint is) az embernek magának is tanulmányoznia kell a Bibliát közvetítő (pap) nélkül, ezért megszervezték a parasztok tömeges írásra-olvasásra oktatását, ami később a dán parasztokat viszonylag öntudatosá tette, és lehetőséget adott, hogy postai úton megszervezzék magukat.

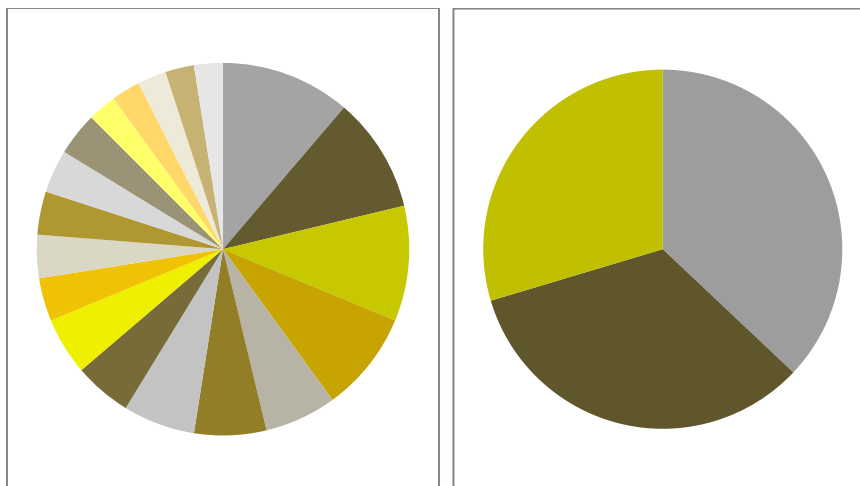
Dánia a XVII. században abszolút monarchiává vált, a parlamentet a király feloszlatta, viszont az uralkodók többnyire a felvilágosodás szellemében kormányoztak, bevezették az általános közoktatást, megreformálták a bürokráciát, egységes törvénykezést vezettek be, és pártolták a szabad kereskedelmet. Ennek ellenére vidéken az irányítás még mindig a földesurak kezében volt (követelésükre 1733-ban, több mint kétszáz évvel az után, hogy ez „divat” volt, röghöz kötötték a parasztokat, de ez csak fél évszázadig tartott), és az ipart nem sikerült fellendíteni.

Annak ellenére viszont, hogy a dán egy paraszti társadalom volt érdemleges ipar, polgárság és népképviselő nélkül, az oktatás és a jóindulatú és hozzáértő kormányzás megalapozta a jól működő szociáldemokráciát.

MINDEZT ÁTTEKINTVE MIT IS TANULHATUNK A TÖRTÉNELEMBŐL?

Ha össze akarjuk foglalni, azt látjuk, hogy a fejlődés beindításának kezdő lépése a törzsi gondolkodásmód dominanciájának felszámolása volt, mert a törzsi társadalom olyan részérdekeket erősített meg, amik a nagyobb közösség érdekeivel gyakran ellentétesek voltak, és ez aláásta a társadalmi szolidaritást. Később, egy modernebb közegben persze már könnyebben alkalmazkodott a nagycsaládos életmód a fejlődés kívánalmaihoz, gondoljunk csak Japánra, Tajvanra, Kínára, Koreára, Szingapúrra! Azonban ehhez egy sor olyan intézmény átvétele kellett, amik eredetileg individualista közegben alakultak ki.

Miután a törzsiség problémájával megküzdöttünk, úgy tűnik, két fő lehetőség van: ha egy társadalom szerencsés, a hatalmilag domináns csoportjai egymásra vannak utalva, és képesek is az együttműködésre, és a hatalom elég széles körben oszlik meg a társadalmon belül ahhoz, hogy a politikai alkuk a többség érdekét szolgálják. Ha egyszerű metaforával akarjuk szemléltetni, a domináns csoportok a jóléti torta elég nagy része fölött rendelkeznek ahhoz, hogy ne a gyengébbek szeleteire vadásszanak, hanem inkább növelni akarják a tortát.

Ahogy láthatjuk, az egyik torta sok szeletre van osztva, és bármely szeletre nézünk, leginkább úgy tudna növekedni, ha más szeletekből vágna le – ilyen módon még a legnagyobb szelet is akár tízszeresére nőhetne, ha az egész torta az övé lenne. A másik torta viszont csak három szeletre van osztva: nincs olyan sok növekedési lehetőség egymás rovására, viszont sokkal több lehetőség van az egész torta növekedésében. Matematikailag: a körcikk területe = $0,5 \cdot a$ * a sugár négyzete * a középponti szög. Az első esetben a körcikk a központi szögének 1%-nyi növelésével többet nő, mint a sugarának 1%-nyi növelésével, a második esetben viszont ez fordítva igaz.

Ha viszont nem alakultak ilyen szerencsésen a dolgok, még mindig van lehetőség arra, hogy egy erős uralkodó úgy reformálja meg a társadalmat, hogy végső soron az előbbi helyzet jöjjön létre. Ilyen volt Dániában az általános oktatás bevezetése, Japánban pedig a nagycsalád értékeinek átültetése az üzleti gyakorlatba, vagyis amikor a gazdaság minden szereplője függ a többitől, és a dolgozók számíthatnak rá, hogy munkaadóik gondoskodnak róluk hűségükért cserébe.

Ezek tehát azok az alapok, amikkel az általunk csodált jóléti társadalmak rendelkeznek, mi viszont egyelőre nem, vagy jóval kevésbé.

Stork Levente, másodéves Public Policy and Management MA szakos hallgató, a KDSZ – Közgazdászok a Közpolitikában diákszervezet tagja. (2014. március 2.)